

Recensioner

Rätten i förvandling. Jurister mellan stat och marknad. Margareta Bertilsson (red.) Nerenius & Santérus Förlag 1995.

Boken består av sju bidrag av sociologer och jurister, med ett inledningskapitel av Margareta Bertilsson. Författarna använder sig av både klassiska sociologiska teorier, framför allt från Weber, och av moderna teorier om rätten och dess relation till andra sociala system, exempelvis Luhmann. Insikterna från Habermas senaste bok om spänningen mellan fakticitet och normativitet används för att diskutera konflikten i den moderna positiva rätten (rätten som ändras allteftersom omständigheter och politiska intressen) mellan rätt och moral, mellan legalitet och legitimitet.

Bokens gemensamma tema är rättens omvandling i det moderna samhället och juristprofessionens förändrade roll – från att ha varit den centrala statsbärande professionen till att bli en profession bland många med anspråk på att administrera det moderna samhällets regelverk. Bokens tema inrymmer i sig en paradox, nämligen att ju mer samhället differentieras desto viktigare blir rättens roll för att konstituera, upprätthålla och synkronisera samhällsstrukturen, men själva denna differentieringsprocess innebär samtidigt juristprofessionens minskade status och makt. Denna motsägelsefulla process är mycket tydlig och beläggs empiriskt i flera av bokens uppsatser om de skandinaviska välfärdssamhällena.

De-professionaliseringen av juristprofessionen beror på att specialiseringen av professionella kompetensen har framtvingat en formalisering och en teknifiering i fråga om juridisk kompetens. Till grund för den traditionella juristprofessionens makt låg en diffus uppfattning om dess kompetens, menar Bertilsson. Social differentiering förde med sig att denna makt reducerades och specialiserades, en process som samtidigt gav utrymme åt nya kompetenser och begränsade den allenarådande juristprofessionen. Den gamla maktkompetensen vilade på privilegiet att få formulera problemen. Detta privilegium – och som idag i mångt och mycket har erövrats av ekonomerna – kom att nedmonteras och delas med andra välfärdsprofessioner, exempelvis psykologer, sociologer, socialarbetare. I det mer differentierade, mindre stratifierade och mer tillplattade sociala landskapet av idag spelar jurister en allt mindre roll i jämförelse med andra välfärdsprofessioner.

Lotti Ryberg menar i sitt bidrag "Juristen – Domaren" att även om det är för tidigt att tala om marginalisering av domarkåren kommer dock dess

betydelse att minska. Redan detta att ramlagarna framtvingar att domarna måste ta i beaktande andra professioners yrkeskunskaper, gör den traditionella dömande verksamheten mindre betydelsefull.

Sten Andersson visar i sina bidrag på juristrollens förändrade karaktär. Förändringarna i det svenska samhället från 1600-talet fram till idag – en utveckling från en stratifierad bördssstat till en differentierad och alltmer formaliserad och rationellt organiserad demokratisk stat – har inneburit att instiftandet av rättsregler och rättsutövning fråntagits Konungen och övertagits av en parlamentariskt baserad och byråkratisk, rationellt utövande rättsmakt. I ”Jurister som fria yrkesutövare” behandlar Andersson förhållandena för advokaterna på de privata advokatbyråerna och de advokatbyråer som drivs i offentlig regi. I en uppsats om rekryteringen till juristprofessionen drar han slutsatsen att rekryteringen fördelar sig på olika sociala klasser i samma takt som ståndsamhället upplöser sig, även om det fortfarande är socialgrupp ett som dominerar och att internrekrytering fortfarande är vanligt förekommande inom juristutbildningen. En tydlig förändring är det ökande antalet kvinnor.

Karsten Åströms uppsats ”Rättens gränser – om rättstillämpning i en kommunal socialförvaltning” behandlar socialarbetarnas professionaliserings-strävanden. Åström sätter deras strävanden i samband med rättens förändring till ett instrument för reglering av social välfärd, en förändring som analyseras med begreppsparen normrationellt – deduktivt individualiserande – och målrationellt – induktivt generaliserande – beslutsfattande.

En mycket intressant sociologisk analys finns i inledningskapitlet om relationen mellan rätt och moral och mellan rätt och politik. Bertilsson pekar ut den roll skandinavisk rättsrealism och i synnerhet Uppsalaskolan spelade i banandet av vägen för omvandlingen av Sverige från ett fattigt land till en modern industrination. Rättsrealisternas syn på relationen mellan rätt och moral relateras av Bertilsson till idén att genomföra social revolution på rättslig-politisk väg. Det skulle alltså finnas ett samband mellan framväxten av skandinaviska välfärdssamhällen och rättsrealisternas syn på rätten som ren fakticitet, tömt på normativt innehåll.

När rätten och rättsvetenskapen losskopplas från värde och moralsfären, kunde denna sfär förvaltas (vetenskapligt) av den empiriska samhällsvetenskapen och politiskt av företrädare för folkhemmets organisationer. (Bertilsson s. 31)

Bertilsson diskuterar i detta sammanhang Luhmann och Uppsalaskolans rättsrealister å ena sidan och Habermas å den andra. De förra argumenterar för en absolut åtskillnad mellan rätts- och moralregler, medan Habermas hävdar att giltigheten av en rättsregel står i relation till de normativa värden som rätten garanterar. Enligt Habermas löper rättens formalisering parallellt med utvecklingen av vad han kallar diskursetiken som har integrerande kraft om man genom diskursiv prövning blir medveten om dess konsekvenser.

Rättens roll har ökat i de sekulariserade samhällen. Den utgör samhällets enda kvarvarande effektiva integrativa mekanism. Varken kulturen, det gemensamma språket eller religionen förmår att integrera den mångfald av sociala relationer som karakteriserar modernt samhälle där individuell frihet utgör dessa relationers grundsten. Paradoxen är, som Bertilsson påpekar, att denna mångfald kan bevaras och garanteras genom att rätten har en tvingande karaktär, genom dess koppling till en statlig repressiv apparat som garanterar rättens efterlevnad. Omvänt, genom kopplingen av den repressiva apparaten till rätten blir våldsutövandet legitimt. Men – och detta är ett problem – om rätten ses endast i relation till den repressiva apparaten försvinner kopplingen till normativiteten, rätten förlorar sin normativa grund. Det enda som i princip blir kvar är frågan om rättens faktiska effektivitet för att upprätthålla ordningen. Denna uppfattning, som är gemensam för rättspositivismen och rättsrealismen (från Hobbes, Austin, Kelsen, Weber och Luhmann), ifrågasätts av rättsnormativismen (Habermas exempelvis). Åtskillnaden mellan rättens faktiska effektivitet och dess normativitet har lett till sinsemellan antagonistiska discipliner. Rätten som tvångssystem undersöks av rättsrealister och rättssociologer medan som normativt system av rättsfilosofer.

Rättsrealismens undergåvande av rättens normativa fundament – dvs. losskopplingen mellan rätt och moral genom att betona att gällande rätt är det som faktiskt förekommer och bortrensandet av det ideologiska innehållet i rätten – banade vägen för rättens instrumentalisering och dess koppling till politiska värden. Genom att betona rättens formella aspekt kunde den lätt kopplas till den politiskt dominerande ideologin och förvaltas politiskt av företrädare för folkhemmets organisationer och på rättslig väg genomföra social revolution.

När Hägerström och hans kolleger avmytologiserade rätten, beredde de väg inte blott för välfärdssamhället utan för politikens reella nedslag i det svenska samhällslivet. När rätten och rättsvetenskapen avskalats all ideologisk substans, kunde dess barlast lämpas över på politikens handlingsområde. (Bertilsson s. 30)

Bertilsson refererar i detta sammanhang till Luhmanns tes att losskopplingen mellan rätt och moral är ett nödvändigt stadium i samhällets fortgående differentiering. Losskopplingen möjliggör styrning i denna tilltagande sociala komplexitet, den ökar möjligheten för det sociala systemet att handskas med kontingens, den ger möjligheten att manövrera i en omgivning med flera olika frihetsalternativ. Genom losskopplingen av rätten från religion, moral och politik har rätten kommit att utvecklas som självständigt system. I kraft av dess autonomi kom rätten att på handlingsplanet skapa tillit mellan människor och på systemplanet att skapa kopplingar mellan olika differentierade system (ekonomi, politik etc). I denna dess kapacitet att skapa tillitstruktur och kopplingar mellan system kan rätten skapa stabilitet i en alltmer

föränderlig samhälle, menar Luhmann. En annan effekt – speciell intresant för föreliggande bok – är att när rätten utvecklas till ett kognitivt autonomt system, en utveckling som är specifik för västerländska rättsystem, utvecklas, enligt Weber, en speciell kader; juristerna. Den autonoma rätten är en experträtt som ligger i händerna på en akademiskt skolad yrkeskår.

I två bidrag, ett av Håkan Hydén och Eva Anderberg och ett av Margareta Bertilsson och Mikael Carleheden behandlas fenomenet förrättsligande (juridification).

Utbyggnaden av välfärdssamhällen ger upphov till detta fenomen. Förrättsligandet innebär å ena sidan det formella regelsystemets expansion på bekostnad av den informella sociala kontrollen som tidigare utövats genom lokal sedvänja, familj, religion etc. Och å andra sidan innebär förrättsligandet att trots att social kontroll i processens början mer och mer läggs i händerna på juristerna, som utövar den genom att tillämpa generella, abstrakta rättsregler ju mer förrättsligandet fortskrider, desto mindre viktig blir juristernas roll. När samhällsutvecklingen går mot ökad differentiering krävs rättens intervention för att synkronisera de övriga delsystemen; detta innebär att rättens autonomi går förlorad i takt med att den spränger ramarna för sin ursprungliga uppgift, nämligen att reglera mellanmännsliga relationer och istället går den över till uppgifter som handlar om att åstadkomma fysiska eller andra förändringar inom ramen för reglering av infrastruktur (sk rätten som instrument för intervention). Denna utveckling leder till att antalet lagar och förordningar ökar till antalet eftersom det politiskt-administrativa systemet expanderar. Den intervenerande rättens expansion är en effekt av att den moderna produktionen och samhällsutvecklingen i övrigt har ökat i komplexitet. De förmår inte själva att uppfylla sina specifika funktioner utan att samtidigt interferera med varandra på ett sådant sätt att ingripanden och behov av synkronisering uppstår. Rättens roll i detta skede blir att integrera och synkronisera aktiviteter inom och emellan de olika delsystemen. I denna uppgift blir rätten beroende av assistans från samhällsvetenskapen för att få kunskap om hur delsystem fungerar.

Denna nyorientering av rätten mot intervention för att uppnå bestämda politiska mål har lett till ett överflöd av rättsregler och vidare till att rättssystemet mist sin autonomi i förhållande till ekonomin och politiken, eftersom intervention i syfte att undvika oönskade konsekvenser eller för att uppnå vissa bestämda effekter leder till att olikheter mellan rätten, politiken och ekonomin suddas ut. Hydén och Anderberg visar att det är de intervenerade reglerna – dvs de socio-ekonomiska systemets regler – som har ökat kraftigt i andel, medan den klassiska juridikens regler inom civil-, straff-, process- etc. är oförändrade.

Det ger sig självt att jurister är motståndare till förrättsligandet och till rättens instrumentalisering eftersom deras roll begränsas av det. Juristprofessionen omvandlas till redskap åt politikerna. I det moderna Sverige har

juristprofessionen som grupp betraktad drabbast hårdast av förrättsligandets process. Förrättsligandets process startar med uppbyggandet av en medborgarstat där rättigheter, med T.H. Marshalls beskrivning, utvecklats successivt från civila rättigheter (i första hand rätt till liv och egendom). Det är i denna fas som idén om en rättsstat – idén att furstens envælde måste anpassas till ett mer operonligt och formellt lagvälde – bryter fram. Juristprofessionens guldålder sammanfaller med denna process.

Det antagande som detta resonemang – liksom den om de-professionaliseringen – vilar på är följande: ju mindre differentierat ett samhälle är desto mer central och vidsträckt är juristprofessionens roll. Samtidigt med deprofessionaliseringstendensen kan man iaktta en annan tendens, nämligen den att juristerna behåller sitt grepp om makten genom att söka sig till korporationer – både av privat och offentlig karaktär – och andra sociala inrättningar där makten idag *de facto* finns. Frågan är alltså om juristerna som profession i Sverige håller på att marginaliseras eller om marginaliseringen gäller den traditionella juristrollen enbart. Enligt Bertilsson och Carleheden gäller inte tesen om svenska juristers marginalisering när det gäller deras positioner inom lagstiftnings- och förvaltningsarbetet. Professionen har i vissa avseenden förvägats, medan i andra avseenden förstärkt sina positioner.

I den andra fasen i förrättsligandeprocessen, enligt Marshalls schema, utvidgas medborgarskapsbegreppet till att omfatta politiska rättigheter. Denna fas sammanfaller med uppkomsten av en demokratisk rättsstat. Och slutligen i den tredje fasen utvecklas de sk sociala rättigheter som medföljer utvecklingen av välfärdsstaten. Sociala rättigheter handlar om medborgarens rätt till att ha del av sitt lands välfärd. Sociala rättigheter kräver, till skillnad från civila och politiska, omfattande reformer för att förverkligas. I Webersk mening innebär förrättsligandeprocessen en utveckling från formell rätt till modern substantiell rätt.

Distinktionen mellan civila och politiska rättigheter å ena sidan och sociala å den andra är inte oproblematiserad. Civila rättigheter är negativa rättigheter till skillnad från sociala som är positiva rättigheter, eftersom de förra inskränker handling och leder till att begränsningar påtvings aktörer i deras relation till andra. Civila rättigheter är de rättigheter som påbjuder en regering minsta möjliga handling. Positiva rättigheter däremot befullmäktigar handling. Det som gör distinktionen problematisk är att sociala rättigheter betraktas som ekonomiskt villkorliga medan civila och politiska antas inte vara det. Men faktumet är att även civila och politiska rättigheter kräver materiella resurser för deras implementering. Denna distinktion menar jag kunde ha problematiserats i boken.

Sammantaget kan denna bok sägas utgöra ett intressant bidrag; de empiriska studierna och diskussionerna inom rättsociologisk teoribildning utgör

en väl avvägd blandning och visar på spännvidden i detta, inte alltför uppmärksammade, område.

DIMITRIS MICHAILAKIS
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Johan Fritzell & Olle Lundberg (red). *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Brombergs 1994.

De svenska s k levnadsnivåundersökningarna har genomförts i fyra omgångar: 1968, 1974, 1981 och 1991. En del resultat från den senaste omgången presenteras nu – tillsammans med tidigare resultat – i boken *Vardagens villkor*, redigerad av Johan Fritzell och Olle Lundberg. Boken innehåller nio huvudkapitel, av vilka redaktörerna skrivit det inledande och det avslutande. Dessutom har de författat en kort ”Epilog”. I övrigt medverkar en rad andra forskare: Viveca Östberg har skrivit om barns levnadsvillkor, Michael Gähler om familjeupplösning, Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin om arbetets utveckling, Carl le Grand om löner, Magnus Neremo om jämställdhet, Martin Hörnqvist om generationskillnader (vuxenblivande i olika generationer) och Henrik Tham om marginalisering.

Det är en bok som innehåller åtskillig intressant information om välfärdens utveckling och fördelning i Sverige. Den är dessutom välskriven. Att data nu föreligger för en så lång period har ett betydande värde. Genom att olika förhållanden i början av 1990-talet kan jämföras med hur det var i början av 1980-talet, i mitten av 1970-talet och i slutet av 1960-talet ställs de i en annan dager. Det långsiktiga perspektivet är ett effektivt botemedel mot förhastade slutsatser om vad som håller på att hända.

Vad är det då för bild författarna har att presentera? De väsentliga slutsatserna tycks vara otvetydiga: Välfärden har huvudsakligen förändrats i positiv riktning inte bara sedan slutet av sextioåret utan även, om än mindre entydigt, mellan 1981 och 1991 års undersökningar. Vad som också framträder i materialet är en avsevärd social utjämning. De köns-, ålders- och klassmässiga skillnaderna har på många punkter blivit mindre, men de har inte försvunnit och i några avseenden tycks de inte ha rubbats alls.

Det är naturligtvis omöjligt att här gå närmare in på alla kapitel i boken, men några nedslag i de enskilda bidragen kan ändå göras. Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin visar i sin analys av arbetets utveckling att de senaste decenniernas strukturförändringar medfört en ökning av andelen jobb som är förenade med större kvalifikationskrav och autonomi för de arbetande. Denna förskjutning är emellertid inte detsamma som att befintliga arbeten

ändrat karaktär. Tvärtom finns det ett påfallande stabilt mönster innebärande att arbetarklassens jobb har fortsatt att kännetecknas av låg svårighetsgrad och liten självständighet. Förändringen måste i stället ses mot bakgrund av tjänstesektorns expansion. I allmänhet ställer jobben i denna sektor högre krav och medger större autonomi än vad fallet är inom industrin.

Resultaten ligger med andra ord mer i linje med Daniel Bells idéer om det postindustriella samhället än med Harry Bravermans och andras teser om arbetets degradering. Samtidigt ger dock analysen inget stöd för Bells tro på en försvagning av sambandet mellan social klass och arbetets karaktär (en viss sådan försvagning syns emellertid inom vård- och omsorgssektorn). Inte heller är det enbart jobb med stora kvalifikationskrav och hög autonomi som är överrepresenterade i tjänstesektorn. Där finns också en överrepresentation av arbeten kännetecknade av stora krav och ringa självständighet. Det är bl a många kvinnor som har den typen av stresskapande jobb. Tjänstearbetet är med andra ord betydligt mer sammansatt än vad man kanske föreställer sig.

I Carl le Grands kapitel om löneskillnadernas utveckling framkommer att det skett en betydande löneutjämning i Sverige mellan 1968 och 1981. Därefter har utjämningen upphört genom att de mest välbetalda återigen dragit ifrån. Framför allt har de manliga tjänstemännen på högre nivå i den privata sektorn fått rejäla löneökningar. Förändringarna i övrigt under 1980-talet har inte varit speciellt stora.

Henrik Tham konstaterar att de slutsatser vi kan dra angående fenomenet marginalisering i hög grad beror på hur begreppet definieras. Om marginalisering åsyftar ojämlikhet (specificerad som ett antal välfärdsproblem – beträffande hälsa, ekonomi, bostad etc) så finner man ingen ökning. Tvärtom visar det sig att sådana problem med några undantag minskat. Om man däremot definierar begreppet i termer av hur villkoren utvecklas för vissa utsatta grupper (såsom ensamstående mödrar och upprepat arbetslösa) blir slutsatsen att dessa i absolut mening inte fått någon försämring men att de relativt sett halkat efter ytterligare. Om, slutligen, marginalisering avser avvikande beteende (själv mord, brottslig belastning, missbruk) kan vi konstatera en viss ökning (utom för självmord) under perioden fram till 1980-talet men inte därefter.

Sammantaget pekar analysen inte på någon entydig ökning av marginaliseringen, men det har skett en del förändringar i den riktningen. Dessa har delvis med flyktinginvandringen att göra. Tham ställer sig avslutningsvis frågan om man egentligen inte borde koncentrera sig på perioden efter 1991. Det finns ju skäl att misstänka att stora grupper håller på att få det sämre. Likväl behövs, menar författaren, ett mer långsiktigt perspektiv för att ge en bakgrund mot vilken dagens utveckling kan bedömas.

Också redaktörerna undrar i sin epilog vilken bild man skulle ha fått om man haft data för ytterligare några år in på 1990-talet. De tror inte att resultaten då skulle ha blivit väsentligen annorlunda och det har de för-

modligen rätt i. Det tar tid innan den ökade arbetslösheten och den sociala nedrustningen ger mer markanta utslag. Icke desto mindre ska man nog vara inställd på att de sociala klyftorna kommer att växa framöver – om nu ingen vändning inträffar i ekonomin och politiken.

Handlar då inte rapporteringen i boken enbart om fenomen som går att mäta, medan andra och mer komplicerade förhållanden lämnas åt sidan? Det är riktigt att en rad aspekter inte kan fångas i undersökningar av detta slag, men det är ändå svårt att uppleva den begränsningen som särskilt allvarlig. Alla framställningar har sina begränsningar och denna har färre än många andra.

Det ska också sägas att kapitlen ingalunda är teorilösa. Tvärtom har författarna ansträngt sig att koppla ihop teori och empiri. De försöker finna empiriska indikatorer för att kunna pröva teoretiska utsagor om hur verkligheten är beskaffad och hur den har utvecklats. Vad man kan ifrågasätta är om de indikatorer som används alltid duger till att mäta det man vill mäta. Är med andra ord validitetsproblemen tillfredsställande lösta? Svaret på den frågan är, såvitt jag kan bedöma, i huvudsak ja, men emellanåt rör det sig om skäligen enkla empiriska mått på komplexa företeelser.

En svaghet med boken är att man ibland inte får reda på hur stor andel i befolkningen som uppvisar olika karakteristika. Den logistiska regressionsmodell som används (och som för övrigt mycket pedagogiskt presenteras i ett appendix) innebär ju att man jämför en viss kategori med genomsnittet i urvalet eller med en bestämd referensgrupp. De oddskvoter man därvid arbetar med ger ingen direkt information om hur många eller hur stora andelar i urvalet som kännetecknas av det ena eller det andra. Nu avhjälpas denna brist delvis genom särskilda presentationer av grunddata, men detta låter sig inte göras rakt igenom. Då och då saknar man en sådan belysning och häri ligger en begränsning vad gäller bokens användbarhet i undervisningssammanhang.

Detta är dock mindre anmärkningar. Boken är som helhet ett välgjort arbete som ger riklig information om vissa av de förändringar som inträffat i Sverige under de senaste decennierna. Det är värdefullt för svensk samhällsvetenskap att ha tillgång till dessa material. Nu har emellertid även data som avser längre perioder sina begränsningar. Problemet är ju att undersökningens uppläggning ibland också måste förändras över tid för att kunna fånga relevanta förändringar i människors liv. Därmed kan en del av jämförbarheten gå förlorad. Eftersom världen ju knappast kommer att stanna av är det dock inte mycket att göra åt detta förhållande. Nästa undersökning, om den kommer, kommer säkert ändå att bli intressant eftersom man då – om

den inte dröjer alltför länge – bör kunna se vad den nuvarande konjunkturredgången och tendenserna till systemskifte har inneburit.

BENGT FURÅKER
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet

Mary Zey: *Banking on Fraud. Drexel, Junk Bonds, and Buyouts*, New York: Aldine de Gruyter, 1993

Under 1980-talets högkonjunktur fick finansmarknaderna en mer framskjuten ställning i de västliga ekonomierna. Aktiviteterna på dessa marknader växte dramatiskt i omfattning och som bl a en följd av successiva avregleringar tillkom, vid sidan av de traditionellt dominerande bankerna, nya finansinstitut utrustade med en rad dittills delvis oprövade finansiella instrument (som t ex högriskobligationer och, som ett senare steg, de sk derivatinstrumenten). Med de finansiella marknadernas begynnande kris mot slutet av decenniet uppdagades omfattande finansbedrägerier. Finansmän som för bara några år sedan hyllats som innovativa entreprenörer i affärstidskrifterna, ställdes nu inför rätta för gäldenärsbrott, insiderbrott och trolöshet mot huvudman.

I Sverige gjorde bl a de rättsliga processerna mot tongivande affärsmän i Njord, Atle, Invent, Sparbanken Väst och Independent det nödvändigt för näringslivets organisationer att söka återvinna förlorad legitimitet. Utvägen blev de sk etikkampanjerna. Huvudbudskapet var att 1980-talets ekonomiska kriminalitet orsakades av näringslivets svårigheter att överföra en traditionellt god affärssed till yngre generationer affärsmän. En ny marknad för expert- och åsiktskadrer öppnades. Företag hyrde in konsulter i företagsmoral och etikseminarierna avlöste varandra.

Den dominerande debatten om 1980-talets brottslighet inom finansmarknaderna kom därmed, i den mån den inte endast gick ut på att demonisera enskilda personer ("näringslivets psykopater"), att underordnas detta begränsande etiktema. Sociologen Mary Zeys bok *Banking on Fraud* utgör, mot denna bakgrund, ett intressant försök att vidga och fördjupa diskussionen. Det görs genom att sätta de nya marknadernas struktur och funktionsätt i blickfånget. Hennes empiriska intresse riktas framför allt mot det kanske mest spektakulära inslaget på de amerikanska finansmarknaderna, nämligen marknaden för sk högrisk- eller skräpobligationer (junk bonds).

Högriskobligationer emitterades av amerikanska företag under 1980-talet, ofta med avsikten att finansiera sk *leveraged buy-outs*, dvs högbelånade företagsuppköp där en företagsledning, eller en VD, övertog delar av ett

företag för att ”slakta” dem. Zey låter läsaren följa denna marknad från dess formering, över en nästan feberaktig expansion, fram till kollapsen och de förödmjukande rättsliga efterspel. Detta görs väsentligen genom en detaljerad fallstudie av investmentbanken Drexel och dess primus motor – trollkarlen från Wall Street – Michael Milken.

Historien om Milken och Drexel är historien om iscensättandet av systematiska bedrägerier. Dessa värdepappersbedrägerier blir, enligt Zey, obegripliga om de studeras som enbart yttringar av bristande etik eller utslag av patologisk girighet. Ett fruktbart alternativ är i stället att studera problemet från kombinationen av inom- och mellanorganisatoriska infallsvinklar. Inomorganisatoriskt möjliggjordes svindeln i högriskaktier genom strukturella spänningar mellan finansföretagens övergripande och avdelningsbaserade mål och mellan officiella och faktiska belöningskriterier. En alldeles speciell uppmärksamhet ägnas emellertid de mellanorganisatoriska relationerna. Värdepappersbedrägerier i detta storskaliga format förutsätter, och det är egentligen Zeys huvudpoäng, interorganisatoriska nätverk (oavsett om dessa löper mellan hela organisationer eller enstaka underavdelningar) och förmågan att från denna operationsbas påverka de centrala organisationsmiljöerna. Hennes primära analysenhet blir därmed de relationer mellan formellt juridiskt oberoende aktörer som bland andra Milken sökte regissera. Sådana *fraud networks* – dvs dolda samverkansformer mellan t ex finansiella aktörer och företagsledare, med syftet att manipulera marknaden för högriskobligationer – kom enligt Zey att bli det normala snarare än det avvikande sättet att göra affärer på inom denna speciella finansiella marknad. Bedrägeriet institutionaliserades.

Målet för nätverksaktörerna var de stora och samtidigt omedelbara vinster som bara en finansmarknad kan ge upphov till. Till skillnad från industrikapitalet, där vinster genereras genom expanderande produktion och avsättningsmarknader, genererar finansmarknaden vinster genom monetära transaktioner. I dessa snabba transaktioner, där varor inte först måste produceras för att senare bytas mot pengar, gavs de yttersta förutsättningarna för Milkens och Drexels manövrer. De omstruktureringar av amerikanskt näringsliv som successivt genomfördes med hjälp av handeln med högriskobligationer hade inte till syfte att expandera produktion och avsättningsmarknader. Följderna av 1980-talets systematiska *leveraged buy outs* blev därmed, enligt Zey, delvis katastrofala för amerikanskt näringsliv och samhälle, med avveckling av i grunden livskraftiga företag, ruinerad av institutionella placerare (som t ex pensionsfonder och försäkringsbolag) och ökad ekonomisk maktkoncentration.

Banking on Fraud illustrerar några av de teoretiska och framför allt empiriska möjligheter som öppnats genom den nya ekonomiska sociologin. Inspirerad av Granovetters (1985) studier av de ekonomiska transaktionernas sociala inneslutning (embeddedness), har Zey framför allt sökt sitt

datamaterial där kunskapen om dessa relationer primärt står att finna, nämligen hos tidigare anställda hos Drexel. Detta unika och detaljerade material gör *Banking on Fraud* särskilt intressant. Där den svenska Bankkriskommittén (se t ex Sjöberg et al, 1995), åtminstone hittills, inskränkt sig till de mer formella och lätt åtkomliga aspekterna av de senaste årens utveckling inom de finansiella marknaderna, har Zey tagit sig omakett att gräva djupt. Belöningen är en rik bild av den ekonomiska brottslighet där företag är aktörer snarare än offer.

KLAS BORELL
Institutionen för socialt arbete
Mithögskolan, Östersund

REFERENSER

- Granovetter, M (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, 91, pp 481-510
- Sjöberg, G et al (1995). *Bankerna under krisen. Fyra rapporter till Bankkriskommittén*, Stockholm: Bankkriskommittén, Finansdepartementet

Kristina Håkansson: ”*Förändringsstrategier i arbetslivet*”

Kristina Håkanssons avhandling är ovanlig. Den är den enda avhandling jag känner till som studerar organisationsproblem huvudsakligen på grundval av ett statistiskt representativt urval av organisationer. Den enda tidigare studien av liknande slag är ”Sveriges arbetsplatser” (leGrand, Szulkin m.fl). Ansatsen och data är unika och förtjänar fortsatt uppmärksamhet och analys. Författaren visar en både teoretisk och metodisk påhittighet och en uppfinningsförmåga som lovar gott.

Författarens huvudsyfte är att kartlägga och förklara utveckling och stagnation i organisatoriska utvecklingsförlopp. Problemställningen bryts ned till tre huvudfrågor: 1. Hur skall man förklara att arbetsplatser väljer olika förändringsstrategier? 2. Vad betyder de olika förändringsstrategierna för vilket resultat man uppnår? 3. Hur ska man förklara förändringsarbetets resultat? Vilka övriga faktorer är det som förklarar att vissa arbetsplatser lyckas medan andra misslyckas?

Två begrepp är centrala i hennes teori, nämligen begreppet *organisatorisk förändringskompetens* som sammanhänger med begreppet *utvecklingstrappan*. Utvecklingstrappan är en skala över organisationernas förmåga att hantera förändringar. Den lägsta nivån innebär stora svårigheter att anpassa sig till nödvändiga förändringar och den högsta nivån innebär en flexibel organisation där förändringsarbete ingår som en naturlig del av verksamheten.

Var organisationen befinner sig i utvecklingstrappan avgör förutsättningarna för att välja olika förändringsstrategier. Organisationer som befinner sig på utvecklingstrappans lägsta nivå bör i första hand inrikta sig på att få till stånd enkla förändringar, s.k. enfaktorförändringar, komma igång med något konkret, ta tillvara och lära sig av de erfarenheter man får, osv. De som befinner sig på utvecklingstrappans andra steg har vissa erfarenheter av utvecklingsarbete och kan därför åta för sig litet mer komplexa uppgifter som omfattar fler frågor samtidigt eller fler avdelningar. De kan bredda och sprida innehåll och deltagande. De förmår också reflektera över invanda rutiner och det vardagliga beteendet, samt de erfarenheter de har. På den tredje och högsta utvecklingsnivån hanterar man flera samtidiga projekt och ser förändringsarbetet som något kontinuerligt pågående. Projekten fungerar som läroprocesser i en organisationsstruktur som blir alltmer organisk. Det finns system för erfarenhetsutbyte mellan olika grupper och enheter. Problemlösning och kompetensutveckling sker genom ett kollektivt kontinuerligt lärande och erfarenhetsutbyte ingår som en naturlig del av den ordinarie verksamheten.

Det empiriska materialet består dels av en enkätundersökning som genomfördes våren och sommaren 1992, samt av fem tidigare genomförda fallstudier. Fallstudierna har god spridning över olika sektorer.

Svarsfrekvensen på enkäten är 70%. Bland de små företagen är svarsfrekvensen nere i 63% medan den är 82% bland de stora.

Enkäten redovisas inte i bilagorna, vilket är en svaghet, men det finns en kort sammanfattning av dess innehåll i avhandlingen. En del av frågorna om arbetsorganisation och beslutsstrukturer på arbetsplatserna har lånats från Levnadsnivåundersökningens studie över arbetsplatser 1992.

Enkäten har besvarats av utvecklingsansvariga på arbetsplatserna, vilket gör att resultaten återspeglar deras perspektiv. Författaren diskuterar förtjänsterna och problemen med detta urval av respondenter. Huvudvinsten bedöms vara att de utvecklingsansvariga är insatta i förändringsarbetet på flera nivåer. Huvudbristen att de kan tolka resultaten som mer positiva än de är i realiteten.

Den multivariata analysen genomförs med Multivariat Variansanalys (MANOVA). Analysstrategin framgår inte riktigt av författarens grafiska modell, den kan lättast följas med hjälp av kapitelrubrikerna.

För analysen konstruerar författaren ett processindex som utgår från antalet arenor och bredden i deltagandet vilka kombineras. Detta processindex kombineras sedan i sin tur med ett innehållsindex som mäter om förändringen omfattar ett smalt eller brett innehåll. Dessa två index kombineras i nästa steg till en fyrfältstabell där författarinnan urskiljer fyra typer av förändringsstrategier: *Expertprojektet*, *den problemfokuserade strategin*, *den processororienterade strategin* och *breddstrategin*. Den processororientera-

de sammanslås sedan med breddstrategin på grund av det lilla antalet fall. I analysen urskiljes därför endast tre typer av förändringsstrategier.

Resultat visar att de mest framträdande problemområdena är kommunikation, kapacitet och ledtider. Författaren påvisar en obalans på så sätt att det finns företag som uppfattar vissa områden som problematiska utan att dessa områden därför är med i de projekt som företagen redovisar i enkätsvaren, och det finns företag som i förändringsarbetet har med områden som de samtidigt säger inte är problematiska för dem. De frågor/områden där det förekommer mest obalans rör kompetens och kommunikation, och de frågor där det förekommer mest balans är frågor som inte upplevs som särskilt problematiska som personalomsättning och frånvaro, lönesystem och arbetstider. Författaren skapar också ett index som rör i vilken utsträckning som arbetsorganisationen upplevs som problematisk resp. ingår i förändringsarbetet på företaget.

Förändringsarbetet initieras oftast av ledningen. Detta kan i sin tur innebära att många arbetsplatser väljer förändringsstrategier som är mer avancerade än de egentligen har förutsättningar att klara av. Att breddstrategin visar sig vara överlägsen kan förklaras av tidsfaktorn. En längre projekttid kan kompensera för svagare utgångsförutsättningar. Vad som oftast föranlett förändringsarbete är centrala målvariabler för företag och verksamheter som lönsamhet/budget, kvalitet, konkurrens och politiska beslut.

Vad som hindrar eller bromsar välbehövliga förändringar tycks främst vara brist på nytänkande och organisationskultur.

Högre ledningsorgan framstår som mest engagerade, medan engagemang-
et sjunker med nivåerna nedåt i organisationen. Detta kan dels bero på vilka som besvarat enkäten, och dels ha att göra med projektens uppläggning. Man skulle kanske finna andra resultat om man särbearbetade de fall där initiativen kommit underifrån.

Arbetsplatsens ekonomiska resultat och resurser var viktig, men bara för de direkta effekterna. Det är klart att resultaten mycket är en fråga hur mycket resurser som investeras i dem, även om mycket pekar på att nyckelresursen är hur mycket tid som de anställda kan ställa, eller ställer till förfogande.

Bristerna i avhandlingen berör främst analys och slutsatser. Jag har främst disponerat kritiken från de slutsatser som författaren själv formulerat i sin engelska sammanfattning.

I författarens sammanfattning hålls *förändringskompetensen* fram som en nyckelfaktor redan i inledningen, och längre fram i sammanfattningen sägs att förändringskompetensen påverkar alla resultatvariabler. Men faktorn förändringskompetens ger utslag endast i två av författarens egna multivariata beräkningar. I en av de provberäkningar jag själv gjorde på författarens datamaterial var faktorn inverkan dessutom insignifikant. Vidare är faktorn med i de multivariata analyserna till priset av ganska stort internt bortfall,

varför man kan känna tveksamhet inför representativiteten för de modeller där faktorn är med. Om man tar bort denna faktor ur modellen förändras också orsaksbilden något.

Den variabel som identifierar *förändringsstrategi* ger endast utslag i en av författarens modeller, och då bara i form av en kombinerad variabel tillsammans med projekttiden. Variabeln kallas *balans mellan tid och strategi*. I en provberäkning jag gjort på författarens datamaterial ser det ut som om det främst är projekttiden som ger utslag. Även denna variabel är med till priset av ganska stort internbortfall, varför kan känna tveksamhet inför modellens representativitet. Om man tar bort denna faktor ur modellen förändras också orsaksbilden något.

Författaren säger både i text och slutsatser att (de mer eller mindre medvetna) *valen av förändringsstrategi* är "largely determined by chance". Att det mesta är oförklarad av författarens modell är en sak, men det kan också bero på vad författaren har frågat om och inte frågat om i enkäten. Det kan finnas faktorer som berör t.ex. både ledningens (mer eller mindre medvetna) ideologiska hållning och företagskulturen som det inte finns frågor om i enkäten, men som är viktiga förklaringar till dessa "val". Det är inte riktigt detsamma som att det är slumpen som avgör valen.

De faktorer som, enligt författaren, återkommer gång på gång som förklaringar är *inre faktorer på arbetsplatsen*, såsom hur arbetet organiseras i allmänhet, och hur förändringsprojektet organiseras. Detta tyder, enligt författaren, på att även organisationens läge på utvecklingstrappan spelar roll för resultaten.

De *externa faktorerna* sägs som regel ha föga förklaringsvärde. Bara branschtillhörigheten visade signifikant samband med några av resultatvariablerna, men detta tror författaren huvudsakligen kan vara en följd av att de olika branscherna har olika möjligheter att mäta sina resultat. Andra externa faktorer som organisationens storlek, dess konkurrenssituation, och dess konkurrensmedvetenhet visade sig sakna inverkan i de multivariata bearbetningarna. Det är klart, säger författaren, att strukturella förklaringar, som har spelat en sådan viktig roll i klassisk organisationsteori, inte kan förklara förändringsprocesser eller deras resultat.

Analysen av de externa faktorernas roll bygger delvis på några mått som jag uppfattar som tveksamma. Det gäller åtminstone måtten på *konkurrensmedvetenhet* som jag har svårt att uppfatta som en extern faktor vare sig som teoretiskt begrepp eller som operationellt mått, och på *arbetsmarknaden* där frågan lyder "Har något eller några av följande faktorer bromsat eller hindrat välbehövligen förändringar?", och det svarsalternativ som används som indikator på arbetsmarknadsförhållandena är "För låg kompetensnivå bland personalen".

En del av slutsatserna har alltså inte så starkt stöd i det material som författaren redovisar. Det finns ett visst gap mellan å ena sidan de resultat

som författaren själv redovisar, samt vad mina egna provberäkningar visat, och å andra sidan författarens slutsatser som får mig att uppleva en viss brist på ödmjukhet inför data hos författaren.

Anledningarna till valet av MANOVA liksom metodens statistiska förutsättningar, förtjänster och brister borde vidare ha diskuterats. Att det inte finns några mått på sambandens styrka är en brist. Konstruktionen av index borde ha diskuterats, särskilt när det gäller index för måluppfyllelse, liksom index' skalnivå. Det är också en brist att interaktionseffekterna inte alls berörs i analysen. Valet att föra in variabler (index) som orsakar stora internbortfall i analysen borde ha diskuterats.

En del viktiga teoretiska problem lämnas obearbetade, till exempel förutsättningarna för en demokratisk dialog inom arbetsorganisationer där ledningen har makt och inflytande över livsvillkoren för samma personer som de skall föra en demokratisk dialog med.

Mitt intryck är att referenslistan är litet kort och jag har undrat litet över efter vilka principer författaren har valt just dessa, eller bara dessa, verk och förbigått andra. Det finns böcker och artiklar som jag tror skulle vara av intresse att behandla i en avhandling som denna, t.ex. en klassiker som Burns & Stalker och deras studie över organisationsförändring. Ett annat exempel som rör förändringsstrategier med stort personalinflytande är Lenart Svenssons arbete. En tredje referens som borde vara intressant är Torbjörn Stjernbergs artikel om "Misslyckade exempel", i Expertrapport nr 5 till Produktivitetsdelegationen, från 1991. Åtminstone för definitionen av de nya organisationstendenserna borde väl Christian Berggrens avhandling om "Det nya bilarbetet" ha varit intressant, osv.

STEN HÖGLUND
Sociologiska Institutionen
Umeå Universitet
Fakultetsopponent

Kommentar till Sten Höglunds recension av Kristina Håkanssons avhandling ”Förändringsstrategier i arbetslivet”

I våras disputerade jag på avhandlingen ”Förändringsstrategier i arbetslivet”. Sten Höglund, som var opponent, har recenserat avhandlingen. Flera av hans synpunkter förtjänar en kommentar av författaren.

Höglunds kritik av avhandlingen rör främst analys och slutsatser. Höglund har haft tillgång till hela det datamaterial som den kvantitativa analysen bygger på och gjort egna databearbetningar. Det är naturligtvis inte enkelt att på kort tid sätta sig in i någon annans datamaterial. Höglund påpekar att hans provkörningar inte ger de signifikanta utslag som jag kommit fram till. Denna kritik är helt missvisande, vilket jag också klargjorde på disputationen. De databearbetningar som jag har gjort inkluderar enbart de arbetsplatser där den aktuella frågan är relevant. När Höglund gör samma databearbetning men felaktigt inkluderar samtliga arbetsplatser, får han naturligtvis ett annat resultat.

En annan kritik av mina databearbetningar som Höglund återkommer till flera gånger är att det interna bortfallet är stort. Det är här viktigt att klargöra att det inte enbart handlar om bortfall, dvs arbetsplatser som inte besvarat en fråga i enkäten. Den stora delen av ej medräknade arbetsplatser är arbetsplatser som uppgivit att frågan inte är relevant. Det är alltså inte fråga om ett stort internt bortfall som hade minskat analysens validitet. Höglund menar att jag hade fått delvis andra förklaringar om jag inte tagit med de variabler där antalet medräknade arbetsplatser blir lågt. Hans kritik stämmer i den meningen att några av de variabler som visade sig signifikanta byts ut mot andra signifikanta variabler om samtliga arbetsplatser räknas med. Men detta ändrar inte resultaten, det är fortfarande variabler som är indikatorer på samma sak som är signifikanta. Även om jag räknar bort de variabler som ger ett stort förklaringsvärde men som minskar antalet medräknade arbetsplatser, stämmer fortfarande den förklaringskedja som jag redogjort för, om än med något andra indikatorer. Höglunds argumentation förefaller mig något motsägelsefull. Å ena sidan menar han att jag förklarar väldigt lite av variansen, å andra sidan menar han att jag skall räkna bort de faktorer som visar stort förklaringsvärde.

Avslutningsvis en mer allmän reflexion. Det är möjligt att jag - trots sökningen i diverse databaser - har missat någon litteratur som jag borde tagit med. Min avhandling behandlar ett fenomen som av allt att döma innebär djupa förändringar i arbetslivet. Jag har genom avhandlingsarbetet

kunnat belägga att många anställda i dag mer eller mindre frivilligt deltar i en bred omvandling. Den socio-tekniska aspekten av denna omvandling finns som Sten Höglund påpekar behandlad i vetenskapen, och då ofta i form av fallstudier (jmf Van Eijnatten, F.M., *The paradigm that changed the work place*, Arbetslivscentrum, Van Gorkum, 1993). Hans bibliografi över socio-tekniska verk är 50 sidor lång. Mitt problem i avhandlingen är ett annat; att förstå de organisatoriska processer som lett fram till bl a en revolution av arbetsorganisationen (team, målstyre, flöde, mångkunnighet etc), men som långt ifrån är begränsad till de sociotekniska betingelserna. Förändringsprocesserna inbegriper ett mycket bredare spektrum och får konsekvenser även utanför arbetsplatsen. Det allvarliga är inte att *min* litteraturlista är för kort eller att jag glömt någon klassiker på området, det tragiska är att litteraturlistan *är* så kort.